

ІСТОРІЯ ПЕДАГОГІКИ

УДК 371.15

В. Є. Бенера

САМОСТІЙНА НАУКОВА РОБОТА СТУДЕНТІВ В УНІВЕРСИТЕТСЬКІЙ ОСВІТІ УКРАЇНИ (1864 – 1883 рр.)

Самостійна науково-дослідна робота, як найвища форма прояву самостійної роботи студента, у ХІХ ст. в Україні була зосереджена у вищих закладах освіти. Вчені відзначали, що чим вище поставлена самостійна наукова робота в університеті, чим вища наукова діяльність кожного професора, тим „яскравіше буде палати наукове світло університету, тим більше простору воно буде освітлювати, тим здоровішою буде атмосфера університетських аудиторій” [13, с. 11]. Підкреслимо, що деякі вчені досліджуваного періоду наукову роботу ставили вище викладацької „професор, перш за все, вчений, а потім уже – викладач” [14, с. 16].

Процес розвитку самостійної наукової роботи студентів нами досліджується переважно у діяльності класичних університетів Східної, Південної, Центральної і Західної України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Наприкінці другої половини ХІХ ст. на Україні діяли п’ять університетів: Львівський (1661), Харківський (1805), Київський (1834), Новоросійський (1865), Чернівецький (1875); Ніжинський історико-філологічний інститут кн. О. Безбородька (1875), Київські вищі жіночі курси (ВЖК) (1878) тощо. У вищих закладах освіти поруч з консервативною, відданою монархії інтелігенцією, сформувалась генерація прогресивної інтелігенції, яка вболівала за стан духовності народу, за рівень його освіченості. Як свідчить ретроспективний логіко-системний аналіз наукових джерел щодо діяльності вітчизняних університетів [1; 3-9; 10-11; 15-16; 23-24], найвищі прояви самостійної роботи студентів за своєю суттю і змістом, як самостійна науково-дослідницька робота, були виражені саме у процесі становлення вітчизняної університетської освіти зазначеного періоду. Виходячи із зазначеного *метою статті* є: визначення особливостей самостійної наукової роботи студентів заявленого історичного періоду, виявлення особливостей та тенденцій її розвитку. Виявити й актуалізувати конструктивний досвід організації самостійної роботи студентів у вищій школі України (1864 – 1883).

Дослідження вчених перших університетів внесли нові уявлення про значення самостійної розумової праці, створили багато корисних власних наукових праць. Зазначимо, що досвід започаткування прогресивних форм самостійної роботи викладачів і студентів пов’язаний із діяльністю перших університетів. У теорії

досліджуваного феномену провідні вчені, педагоги (Д. Багалій, М. Пирогов, О. Потебня, К. Ушинський та ін.) вказували на необхідність удосконалення навчального процесу у вищих закладах освіти, зорієнтованого на розвиток у студента потреби в самоосвіті, самостійного оволодіння методологією науки, виховування інтересу до самостійної наукової праці тощо. Логіко-системний аналіз наукових джерел дозволяє відзначити, що К. Д. Ушинський розглядав організацію самостійної навчально-пізнавальної діяльності студентів як результат об'єднання діяльності викладача і діяльності студента, спрямованої на оволодіння знань репродуктивним і творчим способом. Процес навчання вчений розглядав як свідомий, вольовий процес переходу від незнання до знання. „Всякий правильний метод навчання від відомого... повинен переходити до невідомого, а не навпаки... При таких методи навчання збуджується та самостійна робота голови студента, яка становить єдино міцну основу всякого навчання” [21, с. 331; 22, с. 225 – 226]. Вчений, відзначаючи недостатнє вміння студентів працювати самостійно, радив привчати до правильних прийомів цієї роботи. К. Д. Ушинський розглядав організацію самостійної роботи як результат спільної діяльності викладача і діяльності студента у роботах „Людина як предмет виховання, спроба педагогічної антропології”, „Праця в її психічному і виховному значенні”, „Почуття відсутності діяльності”. Важливо, що у працях вчений висловлював погляди про розуміння внутрішніх важелів виникнення процесу самостійної діяльності як внутрішньої потреби в розвитку, яка дається людині генетично. К. Д. Ушинський обґрунтував цілісну концепцію розумової праці молодшої людини у роботі „Праця в її психічному і виховному значенні” [20, с. 104]. Актуальними є думки педагога з приводу поєднання фізичної і розумової праці в діяльності людини, які на його думку, – це органічно поєднані частини єдиного процесу, однаково важливі для розвитку особистості. Більше того, на думку вченого, фізична праця сприяє розвитку розуму, а розумова – допомагає більш грамотно ставитись до розвитку тілесних сил. Основні елементи праці, охарактеризовані К. Д. Ушинським, допомагають глибше проникнути у смислове наповнення самостійної роботи тих, хто навчається.

Результати логіко-системного аналізу дозволяють відзначити, що у теорії самостійної роботи студентів у навчальному процесі вищих закладів освіти знайшли свій розвиток провідні педагогічні ідеї вчених (Д. Багалій, П. Гулак-Артемівський, І. Срезневський, І. Нетушил, М. Сумцов) щодо необхідності під час викладання лекційних курсів не тільки повідомляти змістовну інформацію з науки, а й стимулювали студентів до самостійних наукових пошуків, написання рефератів, здійснення перекладів тощо. Досліджено, що науково-методологічні засади самостійної роботи у навчальному процесі продовжено у навчально-методичних керівництвах курсів

наук ведучих професорів вищої школи. І. Срезневський звертав увагу на повторення навчального матеріалу як одному із прийомів активізації самостійної роботи студента у „Посібнику до читання Гомера” [19, с. 78 – 80]. Вчений відзначав про необхідність попередньої до лекції самостійної роботи студента із загальними посібниками, словниками, енциклопедіями, вказівниками, додатками до зібрань актів тощо. Установлено, що у теорії досліджуваного феномену І. Срезневський (1869) розвинув обґрунтування поняття самостійної наукової роботи як самостійної розробки окремого питання науки, яким особливо займається молода людина здобуваючи певний ступінь, – виклад у вигляді наукової роботи, що загалом відповідає сучасному її змісту [19, с. 6].

На практиці у навчальному процесі вищої школи особливістю самостійної роботи студентів університету у зазначений час визначаємо удосконалення її форм і методів у науковому середовищі, створеному провідними професорами вищої школи у процесі вивчення конкретних наук. На лекції, як провідній формі організації навчального процесу, прогресивні професори вищих закладів освіти (М. Бунге, С. Гогоцький, М. Лавровський, О. Новицький, І. Срезневський, В. Шульгін та ін.) визначали загальну установку на самостійну роботу студентів, орієнтували їх на самостійний пошук джерел в архіві, бібліотеці у підготовці до просемінарів, „студіювання класичних письменників“, письмових самостійних робіт тощо. Провідною тенденцією та особливістю зазначеного періоду відзначимо спрямування навчального процесу прогресивною частиною професорів університетів на індивідуальну самостійну роботу студентів, активне використання з цією метою консультування не лише у вищому навчальному закладі, а й удома. Під час організації самостійної роботи студентів окрім активних методів навчання у процесі викладання лекцій, розпочалася популяризація і активне впровадження самостійної наукової роботи студентів під час семінарів, співбесід, репетицій, практичних занять.

За результатами дослідження встановлено, що у зазначений період Г. Фальброком і В. Чарнолузьким у „Настольной книге по народному образованию” був виданий нормативний документ, котрий вперше чітко визначав місце самостійної роботи у навчальному процесі учительських інститутів. У розділі „Викладачі і обов’язки” (по навчальній частині, п. 21) „Інструкції” (1876) визначалися завдання керівництва самостійною роботою учасників навчального процесу учительських інститутів: привчати вихованців до самодіяльності засобами самостійних робіт, що полягають у читанні книг і в письмовому викладі питань, які вимагають самостійного пояснення тощо. Викладачі були зобов’язані: а) знайомити вихованців з методами викладання; б) по можливості часто перевіряти знання вихованців з методами викладання; в) по

можливості часто перевіряти знання вихованців засобами бесід у класі, причому звертати особливу увагу на словесний виклад предмету вихованцями; г) привчати вихованців до самодіяльності засобами самостійних робіт, що полягають у читанні книг і в письмовому викладі питань, які вимагають самостійного пояснення; д) в старших класах керувати вихованцями, кожен зі свого предмету, на практичних заняттях викладання у міських училищах, що є при інститутах, слідкувати за ходом викладання і представляти педагогічній раді звіти про викладацькі здібності вихованців [24, с. 1097].

Щодо контролю за самостійною роботою студентів у навчальному процесі необхідно зазначити, що в інструкції (п. 22) кожен викладач повинен був вести список вихованців і відмічати у ньому успіхи, а через кожних два місяці ці списки пропонувати педагогічній раді для обговорення та складання відповідних висновків і зауважень. Зазначимо, що важливою складовою навчального процесу було виховання молодих людей щодо розуміння та усвідомленого ставлення до навчання та самостійної праці. Зокрема, у наукових заняттях – давати поради, пояснювати труднощі, вказувати кращі допоміжні твори із предмету занять кожного, полегшувати, по можливості, засвоєння важких місць тих або інших авторів, бесідуючи про прочитане; особливо із тих наук, які є їх спеціальністю; в) на обов'язки викладання законовчителя повинно лежати ознайомлення вихованців з відомими творами морально-релігійного змісту, щоб надалі вихованці могли керувати їх читанням у міських училищах [24, с. 1097 – 1098].

Інструкція щодо керівництва самостійною роботою вихованців на практиці визначала (1876, п. 12): а) попереднє відвідування вихованцями уроків учителів міських училищ, звіти про ці уроки (усні і письмові) вихованців обговорюються на особливих педагогічних радах під керівництвом викладачів відповідних предметів учительського інституту і міського училища; б) складання вихованцями під керівництвом викладачів конспектів окремих уроків для викладання у міських училищах; в) викладання таких уроків у міських училищах у присутності викладача відповідного предмету з інституту, вчителя міського училища і директора. У примітці до інструкції зазначалося, що для отримання належного досвіду у початковому викладанні і веденні дисципліни кожен вихованець повинен дати достатню кількість уроків із усіх предметів, особливо з навчання читання, письму, пояснювального читання з граматичним розбором, арифметиці [24, с. 1105]. Отже, результати наукового пошуку дозволяють відзначити вагомий внесок діяльності вчительських інститутів, які за результатами дослідження Н. Дем'яненко, хоча і не давали вищої освіти, але закладали основи розвитку загальнопедагогічної підготовки. Щодо предметного поля

нашого дослідження, вони відіграли надзвичайну роль, оскільки самим фактом створення стали необхідною базою управління самостійною роботою студентів з теоретичного й „спеціального і практичного навчання”.

Логіко-системний аналіз архівних матеріалів дозволяє стверджувати, про надання у Міністерство народної освіти рекомендацій від факультетів про студентів, які проявили упорядковану університетського курсу навчання постійними науковими заняттями і продемонстрували свої здібності (11 березня 1864 р.) [12, 11 арк.], про періодичність оголошень тематики для здобуття нагород медалями, які визначалися напередодні навчального року (серпень 1863 р.) [7, 14 арк.]. Зазначений період характеризувався активізацією студентського наукового руху у вищій школі, що сприяло розвитку позааудиторної самостійної роботи студентів з метою поглиблення їх знань з певних наук, набутті досвіду самостійної науково-дослідницької роботи під керівництвом професорів університетів. М. Демків зазначав, що наочним виразом діяльності наукового життя, що почалося із введення Статуту 1863 р., виявилось виникнення і розвиток при університетах наукових товариств та гуртків тощо [2, с. 558]. Слід відзначити, що з виникненням та розвитком наукових товариств при університетах і студентських наукових гуртків, які очолювали провідні викладачі, одночасно визначалися і їхні напрями діяльності.

Логіко-системний аналіз наукових джерел дає підстави стверджувати про результативну діяльність товариств й активну участь у їх роботі студентів вищих навчальних закладів зазначеного періоду. Так, результати аналізу протоколів засідання комісії виставки Київського товариства природодослідників свідчать про присудження медалей його членам (вересень 1871 р.) та про дозвіл на проведення нових наукових відряджень П. Армашенському і В. Савинському (18 травня 1882 р.). Нами досліджений документ про те, що М. Демков був дійсним членом Київського товариства природодослідників (30 грудня 1882 р.) [1, с. 159]. Дослідження навчальних програм, статутів наукових гуртків та товариств дозволяють стверджувати, що у теоретичній і практичній підготовці у процесі вивчення конкретних наук, науково-дослідній роботі студентів у навчально-допоміжних установах вищої школи досліджуваного періоду визначальними були прояви співробітництва викладача і студента у визначенні способів організації самостійної роботи студентів та формуванні рекомендацій щодо їх реалізацій (створення позитивної емоційної атмосфери, неординарна постановка мети і завдань занять, співробітництво викладача і студента). Особливістю зазначеного періоду є введення нових форм наукової самостійної роботи студентів у допоміжних установах, зокрема складання студентами каталогів у архівах (Львів – 1894 р., Харків –

1863 р.) тощо. Продовжувалася традиція систематичних випусків наукових праць викладачів та студентів у періодичних університетських виданнях та відкриття нових („Ученые записки Харьковского Императорского университета” з 1874 р.) тощо[1, с. 166 – 168].

Міністерство народної освіти, департамент розряду вищих закладів видало циркуляр (від 6 лютого 1871 р. за № 1394) щодо необхідності прийняття заходів для заохочення студентів до серйозних наукових занять під керівництвом викладачів. Наголошувалося на необхідності вжити заходи для посилення практичних занять студентів не лише на фізико-математичних факультетах, на яких такі заняття обов'язкові, але й по можливості і на інших факультетах. Все це зумовлене було тим, що у серйозно проведених наукових і практичних заняттях уряд вбачав один із дієвих засобів усунення юнацтва від політичних міркувань, «поползновений к беспорядкам» [26, арк.4; 28, арк. 1 – 4]. Нами досліджено, що циркуляр департаменту розряду вищих навчальних закладів Міністерства народної освіти (від 6 лютого 1871 р. за № 1394) визначав необхідність прийняття заходів для заохочення студентів до серйозних наукових занять під керівництвом викладачів не лише на фізико-математичних факультетах, на яких такі заняття обов'язкові, але й по можливості і на інших факультетах. Наступні циркуляри Міністерства народної освіти продовжували визначати вагомість наукової роботи студентів, дозволяли створювати наукові гуртки і товариства у вищих закладах освіти „О пояснении в отчетах по университетам сведений о результатах научных занятий студентов вне лекций” (1878), „О включении в ежегодные отчеты по университетам сведений о результатах научных занятий студентов университетов вне лекций” (1881), „Об установлении желательного общения между студентами, профессорами и учебным начальством” (1881) тощо. Провідними особливостями і тенденціями зазначеного періоду була інтеграція наукової й освітньої роботи студентів вищих закладів освіти, активізація самостійної науково-дослідницької роботи студентів у студентських наукових гуртках, товариствах; посилення її змісту всупереч урядовим розпорядженням щодо використання наукових занять студентів вищої школи задля відволікання їх від політичної активності тощо.

Зазначимо, що Міністерство народної освіти (1881), розуміючи, „що звичайного академічного викладання в наших університетах, тобто читання лекцій, взагалі недостатньо для залучення студентів до серйозної наукової роботи і занять”, і беручи до уваги активну, але розрізнену і не координовану роботу університетів по впровадженню практичних занять в навчальний процес, визнало необхідним розглянути питання про те, „що зроблено у нас для залучення до таких занять під керівництвом професорів, що

може бути зроблено на кожному із факультетів, і як на ці питання можуть відповісти самі університети” [25, с. 1323]. Важливо відзначити, що виданий документ був розглянутий на сторінках „Журнала Министерства народного просвещения” в рубриці „Ведомости о деятельности наших университетов” [10]. Зазначимо, що як свідчить аналіз наукових джерел, серед прогресивного професорсько-викладацького корпусу університетів такі рішення викликали неабиякий резонанс. Так, з цього приводу 15 квітня 1880 р. історико-філологічний факультет Харківського університету висловився проти заходів Міністерства народної освіти, які були спрямовані на те, щоб якомога більшу частину студентів із усіх курсів і відділень привертати до університетських занять і таким чином відвертати увагу від „шкідливих впливів”. У відповідь від історико-філологічного факультету була висловлена принципова позиція про те, що немає підстав скаржитися на недобросовісність студентів університету, оскільки у більшості із них розвинені науковий дух і наукові прагнення [23, с. 119]. Отже, можемо підкреслити про дуалістичний підхід уряду до вирішення зазначеної проблеми, оскільки головною метою все ж було відволікання студентів від громадського руху стараннями самих університетів.

Вивчення монографічних праць, присвячених історії становлення університетської освіти, архівних матеріалів дозволяє відзначити, що у досліджуваний період викладачі університетів, займалися підготовкою та читанням актових промов. Слід зауважити, що традиційні урочисті промови, акти, що проголошувались перед початком навчання, були регульовані університетським статутом 1863 р. Зокрема, § 49 статуту університетів визначав, що „Рада призначає щорічно день для урочистого засідання Ради університету, у якому понад читання і обговорення звіту, вручаються медалі, оголошуються почесні відгуки та відпустки студентам за представлені ними твори і надається право виголосити промову” [27, кадр. 5]. Так, на урочистому акті промови у Київському імператорському університеті св. Володимира „Про самостійність у застосуванні наук практичних до життя”, проголошеній ординарним професором Л. Рахманіновим (1864) зазначалося, що „наші університети могли б сприяти поширенню практичних знань. Необхідно оволодівати знаннями і могутніми силами науки для великої, самостійної праці на шляху цивілізації” [17, с. 27 – 31].

Виконання самостійної наукової роботи згідно „Положення про присудження вчених ступенів” (1864, 1867) була обов’язковою формою навчальної діяльності випускника згідно програми підготовки для здобуття наукового звання дійсного студента і кандидата, магістра, а також у підготовці наукових кадрів для вищої школи (доктора наук), що регулювалося відповідно до діючого статуту університетів (1863 р., для Київського, Харківського,

Новоросійського університетів). Аналіз протоколів засідань вченої ради Харківського імператорського університету (1871 – 1873) довів про проведення учених диспутів на публічних засіданнях факультетів з приводу тематики дисертації здобувачів на здобуття наукових ступенів магістра і доктора наук.

У дослідженні встановлено, що написання студентських наукових робіт (творів) було однією з ефективних форм залучення їх до науково-дослідної роботи в різних галузях фундаментальних наук. Переможцями курсових письмових робіт були студенти Харківського імператорського університету, відомі у майбутньому вчені: Н. Сумцов (1873), Новицький (1874), В. Бузескул (1877) тощо. Про високий рівень моральних цінностей студентів свідчить цікавий факт з наукових джерел Харківського імператорського університету. Так, у 1882 р. В. Бузескул, будучи переможцем за виконану наукову роботу, відмовився від стипендії на користь І. Гінкіна [23, с. 129]. Історико-порівняльний аналіз наукових джерел дозволяє стверджувати про динаміку розвитку тематики й змісту наукових робіт студентів зазначеного періоду. Так, якщо в період становлення вищих навчальних закладів, зокрема Харківського імператорського університету і Університету св. Володимира, самостійні наукові роботи студентів мали історико-літературний напрям, то починаючи з другої половини ХІХ ст., з розширенням навчально-допоміжних закладів, активізувалися виконання самостійних наукових робіт прикладного характеру з популярного на той період природничо-наукової тематики.

Традиційно у зазначений період для заохочення студентів до наукових занять, зокрема історико-філологічним факультетом Харківського університету пропонувались особливі задачі або теми з призначенням за задовільне вирішення, дивлячись на їх достоїнство, медалі золотої або срібної або ж почесного відгуку (§96) [23, с. 121–122]. Розвитку вищого рівня вияву самостійної роботи студента, формуванню науково-дослідних умінь студентів у вищій школі сприяли написання науково-літературних праць, які виконувалися під безпосереднім керівництвом професорів (див. табл. 1).

Таблиця 1

**Медальні теми на історико-філологічному факультеті
Харківського університету**

[Складено за матеріалами бібліотечних видань та історичних колекцій НБУ ім. В. І. Вернадського 23, с. 121 – 122].

Тематика конкурсних наукових задач	Рік
Порівняти хорові пісні у трагедіях Есхіла, Софокла і Еврипіда, вказати спільні і відмінні риси, викласти причини того й іншого.	1864 р.

Представити розбір другої книги Вергілієвої Енеїди, причому: 1) детально викласти описані у книзі події; 2) вказати на ті місця, у яких Вергілій наслідує Гомеру, порівняти їх з грецькою; 3) визначити, у чому саме полягає самостійна творчість римського поета.	1865 р.
„Карамзін і перший досвід його літературної діяльності до часу його повернення із-за кордону”	1866 р.
Задача. На основі творів народної словесності і опису звичаїв і обрядів у сучасному житті слов’ян визначити: у чому і наскільки збереглась єдність і відмінність у обрядовому житті різних слов’янських поколінь	1867 р.
„Про синтаксичні особливості південно-російського говору зі збірника Я. Головацького у порівнянні з російською материнською мовою”	1873 – 1874 н.р.
„Науковий і філософський метод французьких мислителів XVIII ст.”	1877– 1878 р.р.
„Німецький романтик у російській літературі”, „Про грецьку ліричну поезію”	1881р.
„Наукова і літературна діяльність вихованців південно-західних шкіл у Великоросії у кінці XVII і у XVIII ст.”	1882 р.
„Основи словотворення у мовах індоєвропейських”	1884 р.

Зокрема, статут університетів 1863 р. (ст. 134) визначав необхідність постановки університетами для розв’язання студентами задач на здобуття нагород, медалей, почесних відгуків і грошової допомоги [23, с. 156], зобов’язував визначати теми залікових творів [там же, с. 157], медальних завдань [там же, с. 158], регулював роботу студентських гуртків для наукових занять [там же, с. 160] тощо. Як свідчать архівні джерела, встановлювалися премії за кращі наукові роботи, написані студентами вищих навчальних закладів зазначеного періоду. Так, нами досліджено архівні матеріали про встановлення премії на честь князя Друцького-Соколянського за написання наукової роботи із історії й географії (1864) [3, 12 арк.]. Одним із видів моральних стимулів було нагородження золотими та срібними медалями найкращих авторів творчих робіт. Згідно з правилами про призначення нагород студентами Харківського університету, до здобуття нагород допускались студенти усіх курсів філософського та юридичного факультетів університету. Кожне відділення цих факультетів пропонувало відповідні завдання „з однієї з наук, що вивчаються, у тому порядку, в якому навчальні предмети перераховувались статутом” [15, с. 210].

Доведено, що науково-дослідний характер самостійної роботи студента виявлявся у виконанні: наукових медальних робіт,

стипендіальних самостійних письмових робіт, конкурсних самостійних робіт, „кротких рассуждений”, наукових статей, обов’язкових й необов’язкових письмових творів тощо. Самостійна робота відігравала вагомую роль у підготовці власних наукових кадрів для вищих закладів освіти, зокрема під час виконання дисертації (магістерської, докторської); у підготовці до публічних лекцій, актових промов, у написанні наукових міркувань; у підготовці професорських стипендіатів – написанням звітів про наукові відрядження і стажування за кордоном.

Про засоби стимулювання самостійної наукової роботи студентів свідчать архівні матеріали, відображені у листуванні з Міністерством віровизнань і освіти про допуск в університет випускників реальних училищ, оголошення про конкурси на стипендію укр. товариств „Наукове товариство ім. Тараса Шевченка” і „Народний дім у Львові”, розпорядження Намісництва у Львові про призначення допомоги [8, арк. 156]; статистичні дані про кількість студентів, оголошення „Народного дому” про конкурси на стипендії, (ст. 36) переписка з Галицьким намісництвом у м. Львів про надання допомоги; оголошення Крайового комітету про конкурси на отримання стипендій [9, арк. 15].

Логіко-системний аналіз наукових джерел дозволяє стверджувати про застосування і матеріальних стимулів щодо виконання самостійної дослідницької роботи студентами зазначеного періоду (надання матеріальної допомоги, призначення іменних стипендій) тощо. Так, за результати самостійної науково-дослідної роботи в метеорологічній обсерваторії університету св. Володимира (1868 р.) студентам Теселькому, Островському і Клесовському були видані матеріальні допомоги [5, арк. 3]. Нами досліджено архівні матеріали про надання у зазначений період іменних стипендій студентам Університету св. Володимира, зокрема стипендії св. Кирила і Мефодія (1868) [6, арк.13]. Виходячи із зазначеного необхідно підкреслити цікаву тенденцію у забезпеченні умов для формування внутрішньої мотивації студентів до виконання самостійної роботи, яка не регулювалася нормативними документами для студентів університету, однак виконувалася ними за власним бажанням. Так, не дивлячись на те, що університетський статут 1863р. не визначав такої форми організації навчального процесу у вищій школі як самостійна робота студентів, разом з тим надавав студенту моральні та матеріальні заохочення для добровільного її виконання.

Серед засобів для посилення участі викладачів у виконанні наукових самостійних робіт слухачами університету, необхідно назвати „Звіти викладачів, які вони повинні були подавати щорічно на раду університету про те, чим займалися зі слухачами крім викладання, які з наукових робіт заслуговують уваги. Праці

університетських слухачів вибірково друкувалися за рахунок університетів: вони свідчили про вимогливість до їх змісту” [18, с. 3]. Тобто відзначимо про надання певної автономії університетам щодо організації, керівництва і контролю за самостійною роботою студентів у вищій школі. Нами досліджено наукові матеріали, що засвідчують про те, що кращі самостійні наукові роботи студентів Харківського імператорського університету і Київського імператорського університету св. Володимира вибірково друкувалися теж за рахунок університету: якщо вони свідчили про значимість їх змісту і відповідали вимогливості навчального закладу освіти щодо їх відбору [18, с. 3], окремим студентам надавалася матеріальна допомога для їх видання. Так, нами досліджено архівний документ про надання грошової допомоги на видання ним наукової роботи студенту Університету св. Володимира Л. Личутковському у розмірі 200 руб. (30 вересня 1868 р.) [4, арк.3].

Доведено, що результативність самостійної роботи студентів проявлялася у видавничій діяльності через випуски часописів, збірників („Записки Императорского Одесского общества истории и древностей” з 1844 р.; „Университетские Известия” Киевского Императорского университета св. Владимира з 1861 р.); підготовку спільно із професорами університетів підручників, курсів лекцій, наукових статей; складання каталогів і покажчиків у бібліотеках тощо. Наприклад, у „Записке о состоянии и деятельности университета св. Владимира от 9 января 1881 года” вказувалося, що тема: „Об изменениях в свойствах тел вблизи так называемой критической температуры” досліджена студентом 3-го курсу відділення математичних наук О.Надеждіним, І.Кененгисером і Д.Д’ячевським. Відзначимо, що професор М. Авенаріус визнав важливими всі три твори. Робота О.Надеждіна, на його думку, заслуговувала золотої медалі, а твори І.Кененгисера і Д.Д’ячевського – срібних медалей.

Надзвичайно важливо і сьогодні звучить рішення про те, що твори, удостоєні золотої та срібної медалі друкувалися за рекомендацією Ради і за рахунок університету (статут університетів 1863 р., §97). Зокрема, слід відзначити про друкування студентських наукових творів у періодичних виданнях, а також спеціальних випусках університетських видань за рахунок навчальних закладів. Зазначимо, що статутні можливості (§109), які надавалися університетам щодо використання зібраних коштів за слухання лекцій використовувати на друкування творів з дозволу ради університету запроваджувалися на практиці. Зокрема, як свідчить аналіз наукових джерел, у 1973 р. на видання у Харківському імператорському університеті було виділено до 500 руб. сріблом для друку студентських творів, що видавалися в університеті [16, с. 153 – 157].

Історико-порівняльний аналіз наукових джерел дозволяє стверджувати про динаміку розвитку тематики й змісту наукових робіт студентів зазначеного періоду. Так, якщо у період становлення вищих навчальних закладів, зокрема Харківського університету і Київського університету, самостійні наукові роботи студентів мали історико-літературний напрям, то починаючи з другої половини ХІХ ст., з розширенням навчально-допоміжних закладів, активізувалися виконання самостійних наукових робіт прикладного характеру з популярного на той період природничо-наукової тематики. Результати наукового пошуку дозволяють відзначити, що розширення бази дослідження, розвиток фізико-математичних наук сприяли розвитку студентської науки, зокрема з точних дисциплін. Отже, самостійну наукову роботу студента вищих закладів освіти досліджуваного періоду ми розглядаємо як таку, що спрямовувалася у співпраці з викладачем та здійснювалася студентом у роботі наукових гуртків та товариств, під час виконання конкурсних задач тощо. Діяльність прогресивної частки викладачів мала за мету виховання самодіяльної особистості студента, спрямованої на самостійне здобуття і застосування знань з вивчених конкретних наук у розв'язанні наукових, практичних завдань тощо.

Результати проведеного дослідження дають підстави стверджувати, що для 1864 – 1883 рр. характерними була активізація розвитку теорії і практики самостійної наукової роботи студентів в університетській освіті за умови розширення академічних свобод студентів та розвитку університетської автономії. В аспекті досліджуваної проблеми відзначимо, що у вищій школі досліджуваного періоду поряд з матеріальними стимулами виконання самостійних наукових робіт студентів використовувались і моральні заохочення.

Отже, результати логіко-системного дослідження дозволили виявити особливості та тенденції розвитку теорії і практики самостійної роботи студентів у вищих навчальних закладах : *єдині* (1863 – 1884): організації самостійної наукової роботи на основі змісту навчальних дисциплін, зарубіжних наукових стажувань, відряджень; *загальні* (1863 – 1883): інтеграції наукового і освітнього начал у самостійній роботі студентів; *часткові* (1863 – 1883): самостійної наукової роботи в архівах (Київський – 1852 р., Харківський – 1863 р. університети), публічні обговорення дисертацій на вчених радах факультетів (Харківський університет, 1871–1873), організації науково-дослідної роботи у допоміжних установах (Львівський університет, Новоросійський університет з 1865 р.), започаткування традицій наукових досліджень із практичним застосуванням (Чернівецький університет, 1875 р.) тощо. За результатами дослідження визначено форми і види самостійної роботи студентів у допоміжних навчально-наукових установах

університетів: бібліотеках, лабораторіях, музеях, архівах, обсерваторіях, ботанічному саду; конкурсні наукові роботи та ін.

Дослідження дозволяє відзначити, що особливостями і тенденціями самостійної роботи студентів зазначеного періоду була: взаємозумовленість перенесення навичок аудиторної самостійної роботи студентів (письмові курсові роботи, «міркування», доповіді, реферати) у позааудиторну самостійну роботу (в наукових гуртках, товариствах, виконанні медальних конкурсних завдань) й перенесення навичок науково-дослідницької роботи в освітню діяльність студента. Щодо форм організації самостійної роботи студентів упродовж кінця другої половини XIX – початку XX ст. необхідно відзначити перехід від індивідуальної до індивідуально-групової та групової (аудиторної й особливо позааудиторної) самостійної роботи та прогресивність їх інтеграції тощо.

Перспективи подальших наукових досліджень вбачаємо в актуалізації провідних ідей розвитку теорії та практики самостійної наукової роботи студентів досліджуваного періоду у навчальному процесі сучасного вищого закладу освіти.

Список використаної літератури

- 1. Бенера В. Є.** Самостійна робота студентів у вищій школі України: історичні трансформації (друга половина XIX – кінець XX ст.): монографія / В. Є. Бенера. – Рівне: ПП ДМ, 2011. – 640 с.
- 2. Демков М.** Что нужно для успехов русской науки / М. Демков. – Глухов, 13/1, 1895. – 8° СХП 5/297. – С.553–565.
- 3. Держархів** м. Києва, ф. 16, оп. 303, спр. 190. (1864), 12 арк.
- 4. Держархів** м. Києва, ф. 16, оп. 307, спр. 229. (1868 г.), 3 арк.
- 5. Держархів** м. Києва, ф. 16, оп. 307, спр. 21 (1868 г.), 3 арк.
- 6. Держархів** м. Києва, ф. 16, оп. 307, спр. 221 (1868), 13 арк.
- 7. Держархів** м. Києва, ф. 16, оп. 302, спр. 152 (1863 г.), 14 арк.
- 8. Держархів** м. Львова, ф. 26, оп. 7, спр. 125 (07.10.67–12.09.81), 38 арк.
- 9. Держархів** м. Львова, ф. 26, оп. 7, спр. 191. (04.02. 75–22.05.78), 3 арк.
- 10. Известия** о деятельности и состоянии наших учебных заведений // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1868–1885 гг. – Отд. „Современная летопись”.
- 11. ІР НБ** України імені В. І. Вернадського, ф. VIII, спр. 3024. (1882 г.), 2 арк.
- 12. ІР НБ** України імені В. І. Вернадського, ф. VIII, спр. 3116, 3 арк.
- 13. Каптерев П. Ф.** О саморазвитии и самовоспитании // Образование. – 1867. – № 2. – С. 1 – 18.
- 14. Михайловский И. В.** Университет и наука: Вступительная лекция в курсе философии права, читанная 18.08.1907 студентам 1 курса юрид. факультета. – Томск: Типолит. Сибирск. т-ва печати, дела, 1908. – 18 с.
- 15. Правила** о назначении и рассмотрении задач и присуждении установленных за их решение медалей // Сборник распоряжений по Министерству Народного Просвещения. – 1866. – Т. 2 (1835–1849). – С. 210 – 214.
- 16. Протоколы** заседаний Совета Императорского Харьковского университета и приложения к ним за 1973 г. – Харьков. –

8° СХІІ 8/804. – №5, 157 с. **17. Рахманинов Л.** Речь о самостоятельности в приложении наук практических к жизни, произнесенная на торжественном акте университета св. Владимира ординарным профессором Рахманиновым. – Киев, 1864. – 8° СХІІ 8/849. – 32 с. **18. Среневский И.** О научных упражнениях студентов (Письмо по поводу записки професора Драйзена) (1869).– 8° 5В ХХХV 7/280. – 5+. – С. 5–19. **19. Срезневский И. И.** Пособие к чтению Гомера. Выпуск I. Етимология Гомеровского диалекта и комментарии на 1-ю песнь Одиссеи / И. И. Срезневский. – СПб., 1875. – 80 с. **20. Ушинський К. Д.** Вибрані педагогічні твори. В 2-х т. Пер. з рос. / [Редкол.: В. М. Столетов (голова) та інші / Склав та підготував до друку Е. Д. Днепров; за ред. О. І. Пискунова (відп. ред.) та інші]. – Т. 1. Теоретичні проблеми педагогіки. – К. : Радянська школа, 1983. – 488 с. **21. Ушинський К. Д.** Вибрані педагогічні твори. В 2-х т. Пер. з рос. / [Редкол.: В. М. Столетов (голова) та інші. Склав та підготував до друку Е. Д. Днепров; За ред. О. І. Пискунова (відп. ред.) та інші]. – Т. 2. Проблеми російської школи. – К. : Радянська школа, 1983. – 359 с. **22. Ушинський К. Д.** Собр. соч. в 11 т. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1948–1952. – Т. II. – С. 225–226. **23. Факультет (Историко-филологический) Харьковского университета за первые 100 лет существования (1805–1905):** [под ред. М. Г. Халанского и Д. И. Багалея]. – Харьков : Изд. ун-та, 1908. – 8° СХІІ 4/161. Ч. I. Опыт историко-филологического факультета. – 1908. – 168 с. **24. Фальборк Г. и Чарнолуский В.** Настольная книга по народному образованию. Законы, уставы, справочные сведения и приложения по школьному и внешкольному образованию народа. – Т. 2. – СПб., 1901. 8° СХІІ 5/310 – 1538 с. **25. Циркулярное предложение** начальством учебных округов о включении в ежегодные отчеты по университетам сведений о результатах научных занятий студентов университетов вне лекций // Сборник распоряжений по Министерству Народного Просвещения. Т. 5 (1871–1873) – 1881. – С. 1322–1324. **26. ЦДІА** України, м. Києва, ф. 707, оп. 37, спр. 7 (3 марта 1871 г.), арк. 27-а – 27-к зв. **27. ЦДІА** України, м. Києва, ф. 442, оп. 813, спр. 652 (сепень 1863 р.– сепень 1873 р.), арк. 3–11. Кількість кадрів 29. **28. ЦДІА** України, м. Київ, ф. 707, оп. 37, спр. 7 (1871), 4 арк.

Бенера В. Є. Самостійна наукова робота студентів в університетській освіті України (1864–1883 рр.)

Визначено зміни у теорії і практиці самостійної роботи студентів заявленого історичного періоду, виявлено особливості та тенденції її розвитку у відповідності до розробленої періодизації. Актуалізовано конструктивний досвід організації самостійної роботи студентів у вищій школі України (1864 – 1883).

Ключові слова: самостійна робота, вищий заклад освіти, навчальний процес, теорія, практика, тенденції, актуалізація історичного досвіду.

Бенера В. Е. Самостоятельная научная работа студентов в университетском образовании Украины (1864 – 1883 гг.)

Определены изменения в теории и практике самостоятельной работы студентов. Выявлены особенности и тенденции самостоятельной работы в учебном процессе заявленного исторического периода. Актуализирован конструктивный исторический опыт организации самостоятельной работы студентов высшей школы Украины (1864–1883).

Ключевые слова: самостоятельная работа, высшее учебное заведение, учебный процесс, теория, практика, тенденции, актуализация исторического опыта.

Benera V. Ye. Students' Self-studies Scholarly Work in the Universities of Ukraine (1864 – 1883)

The changes in the theory and practice of students' self-studies work within the given historical period have been distinguished; the characteristic features and tendencies of students' self-studies development have been identified within the proposed periods. The revealed positive experience of students' self-work organization has been actualized in academic process in higher educational establishments of Ukraine (1864–1883).

Key words: self-studies, higher educational establishment, educational process, theory, practice, tendencies, actualization of historical experience.

Стаття надійшла до редакції 14.02.2013 р.

Прийнято до друку 27.06.2013 р.

Рецензент – д. п. н., проф. Штефан Л. А.

УДК 373.5.018

О. М. Скавронська

**ОРГАНІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
З ПІДЛІТКАМИ, ЯКІ СХИЛЬНІ ДО ПРАВОПОРУШЕНЬ,
ТА НЕПОВНОЛІТНІМИ ЗЛОЧИНЦЯМИ
В УКРАЇНІ (20-ті - перша половина 30-х рр. ХХ століття)**

У сучасній Україні проблема організації соціально-педагогічної діяльності з підлітками, які схильні до правопорушень та неповнолітніми злочинцями набуває особливої гостроти, оскільки підростаюче покоління формується в складних соціокультурних умовах економічних і політичних суперечностей, неврівноваженості соціальних процесів, криміногенності суспільства. Зростає чисельність дітей із порушенням